

Социалните предприятия – съвременност и традиции

Юлиян Нарлев*

Въведение

От началото на осемдесетте години на миналия век въпросите за социалните предприятия придобиват особена популярност, практико-приложна, както и научна значимост. За един кратък период от време – близо половин век – социалните предприятия стават неразделна част от образованието и от академичните изследвания; превръщат се във фактори, влияещи осезаемо върху социалната и икономическа политика.

Причините за интереса към темата имат основания да се проучват в широк и в тесен аспект. В по-общ план, формирането и развитието на социалните предприятия са следствие на дълбоки социални, демографски, културни, глобални, обществени промени – резултат на капитализма и на неговия крайъгълен камък, предприемчивостта. В потесен аспект, нарастващата потребност от проучване на социалните предприятия кореспондират с проблемите на заетостта, безработицата, социалните неравенства, недостига на природни ресурси, бедността, нарастването към изискванията за здравни услуги и социални грижи, глобалното изменение на климата, загубата на цели популации и на отделни биологични видове. Към определящите за интереса към темите фактори, биха могли да се добавят и редица съвременни предизвикателства, като въздействията на глобализацията, влиянието на масовата урбанизация и пр. Безспорно, предпоставките са много и различни, взаимосвързани по произход и по съдържание.

Тяхното изследване и познание е важно, тъй като появата и развитието им поставят под съмнение устоите на всяка една социална държава, както и водещите ѝ социални и икономически политики.

В резултат на установените и други фактори, знанието относно социалните предприятия се обогатява и развива. Въпреки това, в научната литература са налице актуални дискусии относно тяхната същност и видово многообразие; мащабите и границите на проявленията им; критериите за мониторинг и за оценка на техните приноси и др. Научните дебати в посочените и в други аспекти имат основания дотолкова, доколкото темата за социалните предприятия е иновативна за социалните науки, в т.ч. и в България.. Успоредно с това, в съвремието ни се формират и развиват с бързи темпове нови социални предизвикателства. Свидетели сме на растящи неравенства „бедни – богати”, динамични климатични промени, религиозна дискриминация, тероризъм и конфликти, които фактори провокират със следващи дискуссионни въпроси научната и по-прагматично ориентираната, човешка мисъл.

Въз основа на направените по-горе констатации, настоящото проучване има за цел да се изследват и да се анализират теоретичните основи на социалните предприятия, като на тази основа се изведат и систематизират техните съвременни перспективи за развитие.

1. Историческо развитие на концепцията за социалните предприятия

През 1978 година в Йоркшир, Великобритания е създадено Движението за обща индустриална собственост – Industrial Common Ownership Movements (ICOM). През 1981 година, Фреер Сприкли (Freer Spreckley), водещ интелектуалец на това движение, за първи път дефинира структурата и съдържанието на Социалното предприятие и предлага научно обоснован метод за неговото т. нар. „демократично управление”¹. В един от своите трудове, а именно: „Social Audit – A Management Tool for Co-operative Working”, Сприкли дефинира социалното предприятие,

* Гл. ас. д-р Юлиян Нарлев
Икономически университет – Варна, катедра: „Управление и администрация”

¹ Tangirala, H. Social Audit in Cooperatives - A case study on PACS Raidurg PR District. Tirpudes National Journal of Business Research, 2013, Vol. 4, p. 204.

като предприятие, основано на изпълнението на социални цели и тяхното обективно измерване. Новата предприемаческа и управленска концепция предполага, предприятието да бъде финансово жизнеспособно, да създава социални блага, както и да бъде отговорно към околната среда. Базовият принцип на Сприкли (Triple Bottom Line): финансова стабилност, социално благо и отговорност към обкръжаваща среда, формира основополагащите идеи на съвременното социално предприятие. За краткост, този принцип се обозначава често в научните и практическите изследвания като „принцип на триединството“.

Формулираното, в края на 20 век, и широко прокламираното предприятие във Великобритания, не е случайно събитие. Продукт е на капитализма и на неговия крайъгълен камък, предприемчивостта. То е израз на т. нар. „ценности на Тачеризма“ от началото на осемдесетте години на миналия век, като иновативност, въображение, находчивост, прагматизъм, готовност за поемане на риск – категории, присъщи на индивидуализма и създаващи богатството. Социалният елемент в идеологическата концепция на Маргарет Тачър, основополагащ при формирането на базовата концепция за социалното предприятие на Сприкли, се състои на границата между натрупването на богатството и неговото използване, т. е. границата между общественото и личното благо². Социалното предприятие, в този план, се формира като продължение на стратегиите за промяна на света в много широк смисъл. В далеч по-тесен аспект, интересувашата ни концепция е отговор на частния, но и на публичния сектор във Великобритания, които не разрешават значимите социални проблеми и не дават решения на важните за обществото теми.

Историческият дебат на осемдесетте, разrazil се в определени части на Европа и на Америка е в основата на новото социално предприятие. Този дебат - за ролята на личното и общото благо - концентрира осезаемо вниманието на учени, политици, общественици, практики към институционализиране на норми, правила, процедури за повече социална справедливост, за нови жизнени стандарти, за

² Тачър, М. Изкуството на държавника. Стратегии за промяна света. Изд. Слънце, София, 2002, с. 432-450; Шарп, П. Дипломатията на Тачър. Изд. Princesps, София, 1998, с. 256 – 257.

нарастване на общественото благосъстояние, за опазване на околната среда и други. Тяхната цел е да се подобрят етичната същност и моралните устои на съществуващите социални и икономически практики и политики, както и да формулират нови, по-съвършени такива.

Дебатът за личния и обществен интерес от осемдесетте има, обаче, дълга проекция в икономическата история. През 18 век, например, Адам Смит определя пазара, мотивиран от егоизъм, като най-важното средство за задоволяване на нуждите на човечеството. От другата страна, той поставя алтруизма - основа на добродетелта, като „...съвършенството на човешката същност“. По този път, бащата на зрелия икономически класицизъм, но и философ, издига идеята, че всеки преследва собствения си интерес, било то социален или икономически, за да бъдат задоволени интересите на всички³. Във времето на формулирането на идеологическата концепция на Смит, т. е. времето на манифактурното производство, в практиката, случайно или не, се проявяват и първите позитивни организационни елементи със социален характер: доверие, съпричастност, отговорност, социална сигурност във взаимоотношенията и пр. Тези елементи формират в последствие основните идеи на съвременното социално предприятие.

Дебатът, по своята дълбока същност, представлява съзидателна сила за образуването, за експанзията и за упадъка на социални и икономически системи, на държави и на стратегически обединения, както в исторически, а така също и в по-съвременен контекст. Поради тази причина, темата за противопоставянето на обществения и личен интерес е обект на проучване и анализ от страна на изследователи, представители на различни социални дисциплини - философи, теолози, антрополози, социолози и други. Кратък литературен преглед показва, например, че дебатът за личното и общото благо провокира интереса на учените още от най-дълбока древност. Темата е обект на внимание на древногръцките мислители -

³ Smith, A. The Theory of Moral Sentiments. New York: Prometheus Books, 2000, p. 27.

Следва да се добави, че фундаменталните принципи на свободния пазар, дефинирани от Смит преди повече от 250 години функционират по-различно в големи икономически и социални системи, като например, съвременните глобални и често олигополистични корпорации.

Сократ, Платон и Аристотел. В последствие, дебатът провокира изследванията на редица представители на ранната модерна философска епоха, като Джон Люк, Рене Декарт, Жан-Жак Русо. През деветнадесети век, учени и видни общественици, след които Джон Стюард Мил, Карл Маркс и Фридрих Енгелс обогатяват концепцията със своите идейни схващания. През двадесети век, дебатът провокира интереса на учени, социолози и теолози, като например, Жан Порт Сартр и Дейвид Люис⁴.

През 19 и 20 век - времето на индустриалната революция и в последствие - дебатът за обществено и лично благо намира ярко практическо измерение в предприятията и в икономиките на някои европейски държави и в САЩ, посредством социални отговорни инициативи и иновативни модели на производства и на управление. В този период, социалният аспект на трудовите отношения се развива и усъвършенства; формират се предприемачески, работнически кооперативи, частни социални домове за възрастни хора, социални инкубатори и пр. Тези нови, за това време, институционални структури са в основата на съвременното социално предприятие и на някои от неговите основополагащи принципи.

Кратките историческите интерпретации на дебата през вековете, повдигат важни, логически въпроси на настоящото изследване, като например: какво прави този дебат „съвременен“; защо е „ново“ социалното предприятие на осемдесетте; как и по какъв начин „се случва“ социалното предприятие? Отговорите на тези взаимосвързани въпроси би следвало да бъдат проучени, анализирани и тълкувани в дълбочина, единствено във връзка със социо – икономическия, но и политическия контекст на осемдесетте години на 20 век. Именно тогава, социалното предприятие придобива нови роли и функции за обществото – то се превръща в неразделна част от формирането на социални, икономически, публични политики. Именно тогава, социалното предприятие легитимира и утвърждава в практиката нови социални правила и принципи на развитие и на управление. Тези правила и принципи са сърцевината на съвременната социална икономика.

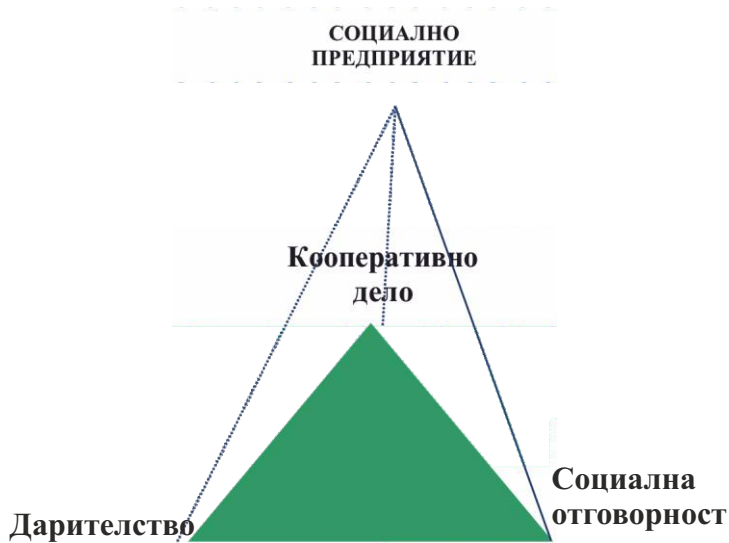
В обобщение, социалното предприятие е ново поколение предприятие, от гледна точка на неговата роля и значение за обществата и за глобалния свят. През осемдесетте години на миналия век, това предприятие е институционализирано, първоначално във Великобритания, като средство за формиране и за развитие на социална икономика и политика; нещо повече – като механизъм за трансформация на социалната и икономическа национална и световна реалност.

Въпреки своята кратка история, социалното предприятие има традиции в определени точки по света и важни социално-икономически и политически предпоставки, предопределящи неговата поява и последвала експанзия. Тези теми са обект на изследване и анализ в следващата част на изложението.

2. Еволюция на концепцията за социалните предприятия

Съвременните проучвания и техните интерпретации проследяват произхода на социалното предприятие в социалните и икономическите традиции на 19 век. Внимателният анализ и научен синтез на тези изследвания позволява да се изведат и да се проучат в последствие, важни фактори, тук наречени „артефакти“, които допринасят съществено за формирането и за развитието на съвременното социално предприятие. Тези артефакти са неразривно свързани с кооперативното дело, дарителството и концепцията за социалната отговорност, намиращи благоприятни условия за развитие в определени части на Европа и на Америка (Фигура 1). Тези три артефакти са от значение за познанието на социално предприятие днес, дотолкова, доколкото допринасят за формирането в не-малка степен на някои от неговите основополагащи принципи, като социална мисия, независимост, автономност, демократично управление и др.

⁴ Кинг, П. Сто философа Изд. Кибя, София, 2004.

Фигура 1. Артефакти на съвременното социално предприятие

Теориите и практиките, посветени на кооперативното дело, на дарителството и на социалната отговорност (в частност, на корпоративната социална отговорност), формирани в продължение на столетия, са неизчерпаем източник на знание за произхода на съвременното социалното предприятие. Някои събития и факти от тези теории, дават една част от отговорите на въпросите: как е създадено социалното предприятие, по какъв начин е направено това, защо точно в определени страни по света и не на последно място, какво би провокирало неговото развитие в бъдеще време.

2.1. Кооперативно дело: кратка история и съвременни постижения

Произходът на първите кооперативни форми се основава на ранните социални неравенства в Обединеното кралство през 17 век. По това време, хора, обработващи земята, наречени „копачи“ се обединяват около един водещ принцип: всеки човек притежава глас, както и право при разпределението на богатството. Този първи опит за установяване на кооперативна форма на организация на труд, пропагандира идеята за интегриране на социални и търговски ценности и дейности в един модел – първообраз на съвременното социално предприятие. Това, което липсва при този модел на функциониране и на управление, е установяването на определена форма на собственост върху земята.

Поради тази причина, според анализатори, моделът не просъществува дълго във времето⁵.

Успехите, но и неуспехите на кооперативно дело през вековете, водят до създаването на първото институционализирано кооперативно предприятие през 1880 година във Великобритания. Това предприятие има за задача да постига търговски цели, както и да развива и да обединява общността в сферата на мелничарското производство. В резултат на създаденото предприятие, както и на някои други благоприятни обстоятелства, през 18 и особено през 19 век, кооперативното дело придобива изключителна популярност. Във Великобритания, например, се установява „общество на кооперативите“. Развиват се и идеи, пряко свързани с кооперативното движение - за демокрация, за алтернативни форми на организация на обществото, за обща собственост върху земята и върху средствата за производство. Подобни събития се случват първоначално на Острова, но с течение на времето и на други части по света.

Към средата на 19 век, в много страни кооперативите стават неконкурентноспособни и в следствие се трансформират в държавен инструмент за управление, за натиск и за налагане на контрол. За преодоляване на тези слабости, през 1987 година във Великобритания, Фреер Сприкли създава документ – концепцията на съвременното социално предприятие за усъвършенстване, именно, на практиките на кооперативната дейност. Предприятието институционализира принципи на някои от най-ранните кооперативни форми, но включва също така, съвременен бизнес модел на функциониране и на управление, както и адекватно отношение към околната среда – т. нар. троен основополагащ принцип⁶.

⁵ William, J. Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity. New Haven: Yale University Press, p. 56-67, 2007.

⁶ „Единственият“ основополагащ принцип включва само финансовата доходност на предприятието. „Двойният“ основополагащ принцип се сформира на база на финансовата доходност и на социалния принос за развитие на обществото. От своя страна, „тройният“ основополагащ принцип интегрира към посочените по-горе елементи и принос към опазване на околната среда. Т. нар. „3 Ps“ „трите пета“ са: хора, печалба и планета (People, Profit, Planet). „Четириединният“ принцип приобщава към другите принципи културното измерение и въздействие.

В началото на 21 век, кооперативите са една (но не единствената) от формите на съвременното социално предприятие. Успешен и популярен в икономическата литература пример за това, е т. нар. „модел на Мандрагон”. Той е създаден през 1956 година в района на Баските, Испания. Кооперативът е създаден в малък град, пострадал от масовата безработица след Испанска гражданска война. Той е сформиран от петима дипломирани инженери в сферата на производство на петролни лампи и готварски уреди. През 1959 година към кооператива се създава Работническа банка и Кредитен съюз, които институции позволяват на членовете – собственици на кооператива достъп до финансови услуги – средства за финансиране на нови кооперативни начинания. За последните десет години глобалното социално предприятие генерира печалби средно от 5.0 милиарда долара годишно. Към 2015 година, МСС (Mondragon Corporation Cooperativa) включва 120 микрокооперативи, които предоставят трайна заетост на 42 хиляди работници – собственици. Това глобално социално предприятие създава над 40 училища, университет, специализирани болници, детски градини и пр.

2.2. Дарителството: история и съвременност

Най-ранните форми на съществуване на социалното предприятие намират различно измерение в различните точки по света. За разлика от Европейската историческа традиция, хронологичните проучвания доказват, че в Америка първообразът на съвременното социално предприятие е дарителството или още т. нар. донорство или филантропство⁷. Тези ранни социално ориентирани форми на управление се основават, най-общо, на натрупания икономически капитал и на неговата трансформация в социалната сфера. Ето защо, филантропските социални модели са създадени от предприемачи, които не само посвещават, но и инвестират своите богатства за социални каузи, както и такива по опазване на околната среда.

Един от първите и популярни модели - част от историята на съвременното социалното предприятие – е т. нар. модел на Карнеги (Carnegie model). В залеза на своята успешна предприемаческа кариера, края на 19 век, Андрю Карнеги (Andrew Carnegie) основава първите дарителски, социални предприятия в полза на университети, болници, градски паркове, библиотеки, религиозни храмове и други. Редом с това, той популяризира идеите си сред обществеността и основава някои от принципите на съвременното дарителство, на съвременното социално предприятие и на неговите успешни практики.

През втората половина на шестдесетте години на 20 век е създаден друг популярен дарителски модел - този на Уилям Норис (William Norris). През 1967 година, той основава своя компания – Control Data Corporation и поставя основите на социалното предприятие в рамките на бизнеса. Неговата стратегия е да трансформира незадоволените социални нужди в нови пазарни възможности. Изпълнението на тази цел, Норис реализира като предлага иновативни решения за възраждане на изостанали градски квартали; подкрепя на алтернативни източници на електроенергия; предоставяне на образование на деца от уязвими социални групи и пр. През осемдесетте години, известни американски учени и изследователи като Питър Дракър и Днож Кенет Гълбrait, сформират т. нар. „мозъчен тръст” за популяризиране на социалните и предприемачески идеи на Норис по целия свят.

В нашето съвремие, социалното предприятие и филантропията са неразривно свързани. По този повод, професор Грегори Дийс (Gregory Dees) – основател на Център за социални иновации в университета в Станфорд, определя: „Социалните предприемачи, са филантропи. Идеята за ползване на силите на пазара за социални подобрения не е нова. Новият момент е ентусиазмът, с който предприемачеството се превръща в интегрален елемент при създаването на трайна социална промяна.”⁸ В допълнение, проучванията на Дийс, в развиващите се страни, доказват

⁷ Amar, B. The Origin and Evolution of New Businesses. New York: Oxford University Press, p. 28-54, 2005; Gillwald, K. Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? Sociologic Review, Vol. 52, pp. 34-50, 2012.

⁸ Dees, G. Taking Social Entrepreneurship Seriously: Uncertainty, Innovation, and Social Problem Solving. Journal of Society, Vol. 44, № 3, p. 17; Mair, J. Entrepreneurial Behavior in a Large Traditional Firms: Exploring Key Drivers. IESE Business School, University of Navarra. Research Paper 466, June, 2002.

наличието на бариери пред социалния пазар. Това обстоятелство предполага съвременните филантропи да формират там нови ценностни и предприемачески модели. Решението на социалните проблеми включва насочване на държавни капитали и ресурси в полза на преодоляване на пазарните несъвършенства, от една страна; от друга - привличането на уязвимите групи от хора в конструктивни, социални и предприемачески начинания.

2.3. Социалната отговорност: исторически бележки и перспективи

Въпросите за социалната отговорност на предприятията имат дълга история в икономическата литература и практика. От времето на Адам Смит до днес, дебатите за произхода на термина, както и неговите многобройни интерпретации, са нееднозначни. Благодарение на това, за период от няколко столетия, концепцията се обогатява и се развива с нови научни доводи и доказателства.

В исторически план, темата за социалната отговорност се асоциира първоначално с т. нар. рационално-икономическа концепция. Тя определя, най-общо, основаната роля на предприятието – да генерира печалба, а не социална значимост. Рационалната концепция не отговаря на предизвикателствата на времето и поради тази причина, тя се трансформира, редом с идеите за справедливост, за отговорност, за подялба на печалбата и пр. Тези промени са предопределени, в не малка степен от историческото развитие на принципите, правилата, нормите и поведение на корпорациите, и най-вече на публичния дебат относно тяхната социална отговорност – актуален въпрос и на съвременната управленска наука.

В новия век по немата социална отговорност все повече се открояват две противоречащи си тенденции. Първата група научни, но и прагматично ориентирани схващания, илюстрират широкото разбиране за социалната отговорност на предприятията, в частност на корпорациите – да подпомага обществото в постигане на глобални цели, като: устойчиво развитие, ограничаване на бедността, решаване на екологични проблеми, развитие на т. нар. трети сектор, спонсорство, контрол върху качеството, здраве на хората, безопасност на

труда и т.н. В изпълнението на тези съвременни измерения, социалната отговорност, в определена степен, би могла да се идентифицира успешно с целите и с приоритетите на социалното предприятие.

В резултат на еволюцията на теориите и схващанията относно социалната отговорност на предприятията (корпорациите), дискусиите в съвременното ни имат и други, актуални за времето си, проекции. В този смисъл, втората тенденция се асоциира с редица доказателства от практиката на предприятията и на кооперациите и се заключава във въпроса: доколко посредством тяхната прокламирана социалната отговорност се постигат задкулисни цели и приоритети, вместо действително да се решават социални, икономически и екологични проблеми на хората и на обществата?⁹ В това отношение, стратегическото измерение на социалната отговорност не рядко се поставя под въпрос. Причината е в „употребата“ или по-точно в „злоупотребата“ на концепцията при разрешаването на оперативни проблеми на предприятията и на корпорациите (често под натиска на общественото мнение и на медиите). В разрез с това, съвременните, глобални предизвикателства на хората и на природата изискват решения в дългосрочен, стратегически хоризонт.

Заключение

Изследването на еволюцията на съвременното социално предприятие установи, че неговите основополагащи артефакти са неразривно свързани помежду си. Нещо повече, проучването доказва, че формирането на социалното предприятие е дълъг еволюционен процес, резултат на натрупан практически опит и научен инструментариум. Въпреки, обаче, че корпоративното дело, дарителството и социалната отговорност на предприятията (корпорациите) предопределят произхода на самото социално предприятие, на неговите базови принципи и идеи, концепцията на Сприкли, се отличава от своите артефакти по няколко ключови особености – по форма, по обхват и по съдържание.

На първо място, социалното предприятие, от осемдесетте години на миналия век, е

⁹ Клайн, Н. Без лого. Изд. Елементи, София, 2005; Нарлева, К. Социалното предприемачество. Изд. Магадор, Варна, 2011.

съвременна организационна форма. Тя се основава, но и надгражда „по-възрастните”, т. е. съществуващите столетия преди това икономически и социални, научни и практико-приложни концепции. Най-характерното за нея, в съдържателно отношение е, че отговорността към живота на хората и към опазване на околната среда, става основна, приоритетна, а не една от многото и често второстепенна по значение функция, в рамките на предприятието.

На втори план, за разлика от корпоративното дело, от социалната отговорност и от известните ни дарителски модели, социалната функция на социалното предприятие излиза извън традиционните организационни рамки. В подкрепа на това, социалното нововъведение на Сприкли провокира съвременен дебат не в границите на предприятието, а в даден регион, държава или континент, за да отговори на съществуващите там обществени, икономически, екологични, политически и други, по произход, предизвикателства. В този смисъл, би могло да се твърди, че в разрез със своите основополагащи концепции, социалното предприятие е инструмент за разрешаване на социални и икономически предизвикателства, надхвърлящи неговите предопределени граници и обхват.

На трето място, социалното предприятие се отличава от ключовите си артефакти със своята съдържателна характеристика – иновативността. В този аспект, предприемачеството и иновативността се превръщат не само в значими функции; те стават интегриращи и жизненоважни аспекти на съвременното социалното предприятие. Те позволяват в приложен план, вземането на решения, основани на социални иновации. Тези иновации са особено необходими днес, поради невъзможността на старите социални и икономически модели (вкл. социалната отговорност, дарителство и кооперативно дело) да разрешат предизвикателствата на времето. Напротив, съществуващите социални, икономически, етнически, религиозни и пр. проблеми твърде често не се решават; те се задълбочават.

Логично следва твърдението, че кооперативното дело, дарителството и социалната отговорност поставят основите на съвременното социалното предприятие. Последното, с приложението на иновативни и

пририемачески подходи, обогатява по-ранните три идейни конструкции и позволява, по този начин, развитието им в перспектива. Директните аналогии, т.е. отъждествяването на социалното предприятие с неговите артефакти е грешка на всяко едно изследване. Причината е, че социалното предприятие е ново поколение предприятие с функции и роли, съответстващи на динамиката на социалните предизвикателства от последните десетилетия на 20 век. В допълнение, концепциите за кооперативите, дарителството и социалната отговорност илюстрират част от миналото, от историята, но в същото време, обясняват твърде малко за настоящето на социалното предприятие и за неговото съдържание, адекватно на динамичните промени на съвременната социална икономика и политика.

В обобщение, изследването на историческото развитие на социалните предприятия илюстрира, че социалните аспекти на управлението са били, в исторически план и ще бъдат в перспектива - от възникването на първите предприятия, до наши дни - неразделна част от тяхната организационна същност. Това, което се променя, с течение на времето, са същностните измерения, формата на проявление и не на последно място, приложението на социалните измерения в рамките на предприятието. Тези промени са предопределени от спецификата и от интензитета на социалните и икономически предизвикателства в миналото, настоящето и бъдещето.

Използвана литература:

1. Amar, B. The Origin and Evolution of New Businesses. New York: Oxford University Press, 2005
2. Dees, G. Taking Social Entrepreneurship Seriously: Uncertainty, Innovation, and Social Problem Solving. Journal of Society, Vol. 44, 2015.
3. Gillwald, K. Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? Sociologic Review, Vol. 52, 2012
4. Klain, N. Bez logo. Elementi, Sofiya, 2005

5. King, N. Sto filosofa, Kibeya, Sofiya, 2004
6. Mair, J. Entrepreneurial Behavior in a Large Traditional Firms: Exploring Key Drivers. IESE Business School, University of Navarra. Research Paper 466, June, 2002
7. Narleva, K. Sozialnoto predpriemachestvo. Matador, Varna, 2011
8. Sharp, P. Diplomaziyata na Tacher. Princeps, Sofiya, 2002
9. Smith, A. The Theory of Moral Sentiments. New York: Prometheus Books, 2000
10. Tacher, M. Izkustvoto na durzhavnika. Strategii za promyana na sveta. Slunze, Sofiya, 2002
11. Tangirala, H. Social Audit in Cooperatives - A case study on PACS Raidurg PR District. Tirpudés National Journal of Business Research, Vol. 4, 2013
12. William, J. Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity. New Hawen: Yale University Press, 2007